

Türkiye-Ermenistan Sınır Kapılarını Açmak Veya Açmamak

“Siyasi ve Ekonomik Bir Değerlendirme”

Kerem Karabulut*

Özet

Ermenistan'ın sadece Gürcistan ve İran ile olan sınır kapıları açıktır. Türkiye ve Azerbaycan ile olan kapıları ise kapalıdır. Azerbaycan sınır kapısı 1991'den beri, Türkiye sınır kapısı ise 1993'ten beri kapalıdır. Bunun temel sebebi Dağlık Karabağ'da yaşanan işgaldir. Bir diğer sebep ise Türkiye'den olan haksız taleplerdir. Ermenistan özellikle Rus hükümetinin desteğine ve ticaretine bağımlı durumdadır. Ayrıca, Ermenistan'daki temel altyapı Rusya menşelidir ya da yönetilmektedir. Bu durum özellikle enerji sektöründe görülmektedir.

Bu çalışma, Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini hem siyasi hem de iktisadi açıdan ele almaktadır. Bu çerçevede, sınır kapılarının açılması durumunda Türkiye ne kazanacak veya kaybedecektir? Bu sorunun cevabı aranmaktadır. Ayrıca, bu ülkenin iktisadi bir Pazar olarak öneminin ne olduğu da analiz edilmektedir. Yapılmış saha araştırmalarından da konuyla ilgili temel veriler sunul-

maya çalışılmaktadır. Çalışmada bilimsel teorik çalışmalar, istatistiki veriler ve saha araştırmaları kullanılmıştır. Temel sonuç olarak Ermenistan Türkiye'ye muhtaç konumdadır. Bu yüzden, Ermenistan mevcut politikalarından vazgeçmelidir. Aksi takdirde, Türkiye sınır kapılarını açmamalıdır.

1. Giriş

1915 olaylarından 1991'de eski SSCB'nin dağılma sürecine kadar Türkiye ile Ermenistan arasında herhangi bir sosyo-ekonomik ilişki bulunmamaktaydı. Bu durum dünya siyasi ve ekonomik düzenin bir gereği idi. Ancak 1991 yılında Eski Dünya Düzeni denilen dönemin iki temel aktöründen biri olan SSCB'nin dağılmasıyla son bulması üzerine Türkiye ile Ermenistan arasında sosyo-ekonomik ilişkilerin kurulabilirliği ortamı doğdu. 1991 sonrası dönemde Türkiye, Ermenistan'la tarihte yaşanan sorunları unutturmasına iyi niyet çerçevesinde davranışlar sergilemiştir. Moskova büyükelçisi Volkan Vural'ın 1991'de Ermenistan bağımsızlığını ilan etmeden önce Erivan'a gönderilmesi Türkiye'nin başlangıçtaki iyi niyetini gösteren önemli davranışlardan birisidir. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ise Türkiye'nin hiçbir ön koşul ileri sürmeden Ermenistan'ı tanıyan ilk ülkelerden birisi olması bu iyi niyetin devamı niteliğindedir. Ayrıca Ermenistan'ın Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen 25 Haziran 1992'de imzalanan Karadeniz İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak davet edilmesi de aynı tutumun göstergesi olmuştur¹. Türkiye'nin hava koridorunu açık tutması Ermenistan'a insani yardımlarda bulunması ilk bağımsızlık yıllarında devam etmiştir. Ancak Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının % 20'sini işgal etmesi, Şubat 1992'de Hocalı'da giriştiği katliam, Türkiye'yi soykırımla suçlaması ve toprak talebi isteklerinin devam etmesi üzerine Türkiye

(* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) ÖZBAY, Fatih (2011), Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BILGESAM), Rapor No: 25, İstanbul, ss. 3-5.

sınırlarını kapatarak bu ülke ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Türkiye-Ermenistan arasındaki problemin başlangıcı olan 1915 olaylarından sonra Türkiye konuyu ve haklılığını etkili bir şekilde dünya kamuoyuna anlatamamıştır. Oysa Ermenistan 1920'lerden itibaren etkili bir propagandayla dünya kamuoyunu etkileyebilmiştir. Türkiye'nin etkili çalışması ancak 1970'li yıllardan itibaren olmuştur. Bu durum, Türkiye'nin haklılığını dünya kamuoyuna anlatmada geç kalmasına sebep olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin hem siyasi hem de iktisadi etkileri olmuş ve olmaya devam ettiği için de değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Son dönemlerde özellikle Cumhurbaşkanlarının karşılıklı spor müsabakalarını izlemeye gitmesi ve değişik çabalara rağmen ilişkiler normalleşememiş ve sınır kapıları açılmamıştır. Bilindiği gibi Ermenistan'ın herhangi bir deniz bağlantısı bulunmamaktadır ve mevcut dört kara sınır komşusu ülkelerden (Türkiye, Azerbaycan, İran ve Gürcistan) sadece İran ve Gürcistan ile siyasi ve ekonomik ilişkileri bulunmaktadır. Nüfus açısından ve coğrafi büyüklük açısından küçük ülkelere biri konumundaki bu ülkenin iktisadi ve siyasi yaşamı tamamen dış ülkelere ve oluşumlara bağlıdır. *Böyle bağımlı konumda olan bu ülke, varlığını bir anlamda Türkiye ve Azerbaycan bağlantılı problemler üzerinden devam ettirmektedir.* Böylece hem bölge üzerinde siyasi ve iktisadi çıkarları olan ülkelere hem de Ermeni diasporasından önemli destek görmektedir. Bu durum, ülkenin komşularıyla sağlıklı ilişkiler kurmasındaki en önemli sebeptir. Gelecek dönemlere ait mevcut politikalarından vazgeçen bir Ermenistan olması durumunda ancak hem siyasi hem de iktisadi açıdan istikrara kavuşabilecektir. Böylece önemli sınır komşusu olan Türkiye'den dünyaya açılması mümkün olacak ve içindeki iktisadi ve sosyal sorunlardan kurtulmuş olacaktır. Ancak bu iyileşmenin hem Türkiye'ye hem de Azerbaycan'a yönelik politikalarından vazgeçmesi ve işgal ettiği toprakları terk etmesiyle mümkün olacağı an-

laşılmaktadır. Fakat bunun kolay olmadığı da bilinmelidir. Çünkü Ermenistan'ın işgal ettiği gözüken toprakların Rus gücüyle olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan, *Karabağ işgalinde birbirine çok yakın siyasi politikaları olmayan Rusya, ABD ve İran'ın siyasi menfaatleri birleşmektedir.* Bu nedenle, problemin kolaylıkla çözülebilir olduğunu düşünmek hatalı yaklaşım olur.

Bu bakışla ele alınan çalışmada, öncelikle Ermenistan'ın mevcut durumu ortaya konulmakta daha sonra da, sınır kapılarının açılması veya açılmaması durumunda Türkiye açısından ne tür siyasi ve iktisadi kayıplar ve kazançlar olabileceği analiz edilmektedir.

2. Ermenistan'ın Coğrafi ve İktisadi Potansiyel Olarak Önemi

Güney Batı Asya ve Türkiye'nin doğusunda yer alan Ermenistan, toplam 29.800 kilometrekarelik bir alana sahiptir. Sınır komşuları ve komşularıyla olan sınır uzunlukları ise şöyledir: Azerbaycan; 566 km, Nahcivan, 221 km, Gürcistan; 164 km, İran; 35 km ve Türkiye; 268 km.

Ermenistan'ın nüfusu konusunda çok çelişkili veriler ortaya atılmaktadır. Kimi kaynaklar 3 milyon civarında bir nüfustan bahsederken², kimileri de bu rakamın çok abartılı olduğunu ve günümüzde ki Ermenistan nüfusunun en fazla 2 milyon olabileceğini ifade etmektedirler. Ermenistan nüfusundaki azalmanın temel sebebi, dağlık bir coğrafyada yer alan ülkeden kalifiye elemanların sürekli göç etmesidir. Bu durum nüfus azalmasına yol açtığı gibi ekonomik durumunu da olumsuz etkilemektedir. Ermenistan resmi rakamlarına göre, 1990-2001 yılları arasında 900 bin Ermeni ekonomik sebeplerle ülkeden ayrılmıştır³. Ülke nüfusunun olduğundan daha fazla

(2) <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (Giriş: 17.09.2004) ve <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/0, pagePK:180619~theSitePK:136917,00.html> (11.10.2007).

(3) KANTARCI, Şenol (2003), "ABD-AB Kışkırtıcılığında Türkiye-Ermenistan İlişkileri", ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, www.stradigma.com, Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi (Giriş: 14.09.2004), s.5.

gösterilmeye çalışılmasının bir sebebi de, resmi kurumların diğer ülkelerden nüfusa göre aldıkları yardımları korumak istemesidir. Ancak, son yıllardaki göç olgusunun ülkeyi zor durumda bırakacak bir seviyeye geldiği ifade edilmektedir. Örneğin batılı büyükelçilerin bile Ermenistan'ın 2002'deki nüfusunun 800 bin ile 1 milyon 250 bin arasında olabileceği tahminlerinde bulunmaktadır⁴. Bütün bu tahminler dikkate alındığında, bu ülkenin nüfusunun en iyimser olasılıkla 1,5-2,5 milyon arasında olacağını söylemek mümkündür.

Ermenistan nüfusunun etnik yapı açısından çeşitlilik göstermediği görülmektedir. SSCB'nin en homojen cumhuriyetlerinden biri olan Ermenistan'da 1989'daki nüfus sayımına göre, nüfusu yaklaşık 2,5 milyon ve etnik azınlıklar bunun % 4,3'ünü oluşturmaktadır. Bu sayıma göre, en fazla nüfusa sahip olan kesim Azerilerdir. Günümüz itibarıyla, ekonomik sıkıntılar ve Karabağ sorunu dolayısıyla ülkede Azeri vatandaş bulunmamaktadır. Ermeni milliyetçiliğinin sonucu olarak 185.000 Azeri, Ermenistan ve Karabağ bölgesini terk etmiştir. Ermenistan'da yaklaşık 35.000 kadar da Kürt kökenli insan yaşamaktadır⁵.

Ermenistan'ın temel iktisadi göstergesi ise aşağıdaki gibidir⁶:

- 2013 yılı itibarıyla Ermenistan'ın Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) 10.44 milyar \$, Azerbaycan'ın 76.01 milyar dolar ve Türkiye'nin ise 821.8 milyar \$'dır. Buna göre Ermenistan'ın GSYİH'sı Türkiye'nin % 1,3'ü Azerbaycan'ın ise % 14'ü kadardır.
- Satınalma Gücü Paritesine göre Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (KBGSYİH) açısından ise 2013 yılı itibarıyla; Türkiye 15.300 \$, Azerbaycan 10.800 \$ ve Ermenistan ise 6.300 \$'a sahiptir.
- Ermenistan'da 2009 yılı Açlık Sınırının Altındaki Nüfus Oranı % 34,1'dir.

Bu oran 2006 yılında % 26,5'dir. Bunun anlamı, Ermenistan'da Nüfusun % 34,1'i yaşam mücadelesi vermektedir. 2010 yılı itibarıyla Azerbaycan'da açlık sınırının altındaki nüfus % 11, Türkiye'de ise % 16,9'dur.

- Ermenistan'ın 2013 yılı itibarıyla ihracatı; 1 milyar 653 milyon \$ iken, ithalatı 3 milyar 459 milyon \$'dır. Türkiye'nin ihracatı 168 milyar dolar, ithalatı ise 243 milyar dolardır. Azerbaycan'ın 2013 yılı ihracatı yaklaşık 35 milyar \$ ve ithalatı ise 10 milyar 72 milyon \$'dır.

CİA'nın verilerine göre, Ermenistan'ın 2011 yılındaki ithalatında Türkiye'nin payı % 4,8'dir. Buna göre, Ermenistan'ın 3 milyar 538 milyon \$'lık 2011 yılı ithalatında Türkiye'nin payı, yaklaşık 170 milyon dolar olacaktır. Bu en iyimser bakıştır. Türkiye'nin Ermenistan'dan ithalatı da 40 milyon dolar olursa, demek ki toplam ticaret hacmi yaklaşık 210 milyon dolardır. Yani daha önceki çalışmalarda en iyimser bakışla Türkiye'nin Ermenistan ile olan ticaretinin 40-200 milyon dolar arasında değişeceği tahminleri doğrudur. Bu verilere göre, Ermenistan pazarı Türkiye açısından dikkate alınmayacak kadar önemsiz bir pazardır denilebilir. 2013 yılı verileriyle ayrıntılı değerlendirme ise ileriki kısımlarda yapılmıştır.

Ermenistan ekonomisinde yaşanan temel değişim sürecini ise aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

Ermenistan 2009 öncesinde yaşadığı çift haneli büyümeden sonra, 2009 yılındaki uluslararası çok yanlı kredilere rağmen, Gayri safi Yurtiçi Hasılasında (GSYİH) % 14'ten daha fazla azalmaya sebep olan ağır bir resesyona karşılaşmıştır. Özellikle Rusya'dan

(4) LAÇİNER, Sedat (2002), "Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve İlişkilerde Ekonomik Boyut", Ermeni Araştırmaları, Sayı 6, Yaz, s.67.

(5) SELVİ, Haluk (2003), "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği", www.stradigma.com, Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi (Giriş: 14.09.2004), s.3.

(6) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html> (Giriş: 09.09.2014).

gelen işçi dövizlerindeki azalma ve inşaat sektöründeki keskin gerileme bu krizin temel sebebi olmuştur. Ermenistan'ın coğrafi izolasyon yapısı, ihracat alanının sınırlılığı ve yaygın tekellerin varlığı özellikle global ekonomik krizlerden çok etkilenmesine sebep olmaktadır. Bu durum Ermenistan ekonomisinin dışarıya nasıl bağımlı bir yapıda olduğunu temel göstergesidir. 2010'dan itibaren tekrar % 2 gibi bir büyüme yakalayan ülke ekonomisi sonraki yıllarda da büyümeye devam etmiştir. Ermenistan Ağustos 2011'den beri de keskin bir kur kur depresyonu yaşadığı anlaşılmaktadır⁷.

Ermenistan, Eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde, diğer cumhuriyetlere tekstil, makine araçları ve diğer imalat malları arz edip karşılığında da ham materyaller ve enerji almaktaydı. SSCB dağıldıktan sonra ise Ermenistan ekonomisi küçük ölçekli tarımsal faaliyetlerin ön plana çıktığı bir ekonomi konumunda olmuştur.

Ermenistan'ın elektrik dağıtım sistemi 2002'de özelleştirilmiştir. 2005'te Rusya'nın RAO-UES şirketi tarafından alınmıştır. Daha önce Rusya'dan alınan doğalgaz, Aralık 2008'de İran ile olan boru hattı tamamlanınca bu ülkeden alınmaya başlanmıştır. 2010'da Erivan termik santralının tamamlanmasıyla da gaz dağıtımını genişlemiştir. Ülke 2003'te de Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmıştır.

Ermenistan'da yaşanan iktisadi ya da ticari dengesizlikler, uluslararası yardımlar, yurt dışında çalışan Ermenilerin getirdikleri dövizler (tahminen 100 bine yakın Ermeni de Türkiye'de çalışmaktadır) ve doğrudan yabancı yatırımlar tarafından dengelenmektedir. Burada şu benzetmeyi yaparak bir değerlendirme yapılabilir. Son yıllarda Yunanistan'ın düştüğü iktisadi darboğazdan çıkması da çoğunlukla uluslararası yardımlar ve borçların silinmesiyle giderilmeye çalışılmaktadır. Ancak, Yunanistan'ın durumu geçicidir ve gelecek dönemlerde ülke ekonomisinin kendini toparlaması muhtemeldir. Ancak Ermenistan

ekonomisinin böyle bir potansiyeli bulunmamaktadır ve dış yardımlar ve krediler olmadıkça Ermenistan ekonomisindeki iktisadi krizler daimi olacaktır.

Ermenistan hükümeti son yıllarda vergi ve gümrük konularında bazı iyileştirmeler yapsa da yolsuzlukla mücadelede başarılı olmamıştır. Buna bağlı olarak ekonomik kriz vergi gelirleri keskin biçimde düşürmüştür. Böylece hükümet Rusya, IMF ve diğer uluslararası finansal kuruluşlardan gelen kredi paketlerindeki önlemleri kabul etmek zorunda kalmıştır. GSYİH'daki bütçe gelirlerinin oranını artırmayı hedefleyen 2011'deki ilk "lüks vergi" uygulamasını da içeren vergi mevzuatındaki değişiklikler yeterli olmamıştır. Ermenistan'ın en yakın komşuları olan Türkiye ve Azerbaycan ile ekonomik izolasyonu verirken, ekonomik büyümesini istikrara kavuşturmak, ileri iktisadi rekabetçilik gücü elde etmek ve istihdam olanakları yaratmak için hem ilave ekonomik reformlara hem de güçlü bir hukuk sistemine ihtiyaç duymaktadır.

Ermenistan'ın Türkiye'ye muhtaçlığını ve Türkiye'nin Ermenistan pazarına alternatif doğu komşularına ait temel sosyo-ekonomik verileri gösteren tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo verilerine göre, Ermenistan'ın sosyo-ekonomik göstergelerinin Türkiye'nin kendi göstergeleri ve diğer komşu ülke göstergelerine göre ne kadar küçük boyutta olduğu açıktır. Örneğin olumsuz bir gösterge olarak 2010 yılında 3 milyonluk Ermenistan ile 9 milyonluk Azerbaycan'ın dış borç stokları eşittir. Üstelik Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirleriyle bu borcunun ödeme imkânları çok kolayken, Ermenistan'ın böyle bir imkânı da yoktur. Yine aynı yıla ait GSYİH rakamları diğer ülkelerle kıyaslanmayacak kadar düşüktür. Kişi başına milli geliri düşük oysa askeri harcama oranı yüksek bir ülke konumundadır. Bu durum, Ermenistan'ın komşu ülkelere yönelik işgalci ve saldırgan tutumunun bir yansımasıdır.

(7) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html> (Giriş: 08.09. 2014).

Tablo 1: Türkiye'nin Doğu Komşusu Ülkelere Ait Bazı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler

DÖNEMLER								
ÜLKELER	1980	1990	1993	1995	2000	2005	2009	2010
Toplam Nüfus								
Ermenistan	3.096.298	3.544.695	3.370.373	3.223.173	3.076.098	3.065.954	3.084.979	3.092.072
Azerbaycan	6.166.000	7.159.000	7.495.000	7.685.000	8.048.535	8.391.850	8.947.150	9.047.932
Gürcistan	4.467.700	4.802.000	4.911.100	4.734.000	4.418.300	4.361.200	4.410.800	4.452.800
İran	38.576.541	54.870.583	57.940.444	59.757.114	65.342.319	69.732.007	73.137.148	73.973.630
Türkiye	44.105.216	54.130.268	56.959.988	58.864.649	63.627.862	68.143.186	71.846.212	72.752.325
Doğumda Yaşam Beklentisi, Toplam (Yıl)								
Ermenistan	71	68	68	69	71	73	74	-
Azerbaycan	65	65	64	65	67	69	70	-
Gürcistan	69	70	70	70	72	73	73	-
İran	52	62	67	68	70	71	72	-
Türkiye	57	63	65	66	69	72	73	-
Enerji İthalatı, Net (Kullanılan Enerjinin %)								
Ermenistan	-	98,2	83,0	85,0	68,5	65,6	68,3	-
Azerbaycan	-	21,3	6,1	-15,4	-65,8	-96,3	-439,4	-
Gürcistan	-	83,0	76,6	67,8	53,8	65,5	60,5	-
İran	-112,7	-164,2	-161,5	-139,3	-106,6	-80,5	-62,0	-
Türkiye	45,5	51,1	54,0	57,0	66,1	71,6	69,0	71,1
Enflasyon, TÜFE (Yıllık%)								
Ermenistan	-	-	-	176,0	-0,8	0,6	3,4	8,2
Azerbaycan	-	-	1128,0	411,8	1,8	9,7	1,4	5,7
Gürcistan	-	-	-	162,7	4,1	8,2	1,7	7,1
İran	20,6	7,6	21,2	49,7	14,5	13,4	13,5	10,1
Türkiye	110,2	60,3	66,1	88,1	54,9	10,1	6,3	8,6
GDP (GSYH) \$ (.000)								
Ermenistan	-	2.256.838	1.201.313	1.468.317	1.911.563	4.900.436	8.648.015	9.371.187
Azerbaycan	-	8.858.006	3.973.027	3.052.467	5.272.617	13.245.421	44.291.490	51.774.221
Gürcistan	-	7.737.994	2.701.180	2.693.731	3.057.453	6.411.141	10.766.836	11.667.377
İran	90.041.228	116.035.029	60.088.309	90.829.495	101.286.514	192.014.940	331.014.973	-
Türkiye	68.789.289	150.676.291	180.422.294	169.485.941	266.567.531	482.979.839	614.553.921	734.364.471
GDP (GSYH) Büyüme-Bir Önceki Yıla Göre (Yıllık %)								
Ermenistan	-	-	-8,8	6,9	5,9	13,9	-14,1	2,1
Azerbaycan	-	-	-23,1	-11,8	11,1	26,4	9,3	5,0
Gürcistan	4,6	-14,8	-29,3	2,6	1,8	9,6	-3,8	6,4
İran	-13,2	13,7	-1,6	2,7	5,1	4,6	1,8	-
Türkiye	-2,4	9,3	7,7	7,9	6,8	8,4	-4,8	9,0
GNI (Kişi Başına Düşen MG), (Atlas Yöntemi) \$								
Ermenistan	-	-	330	450	660	1470	3050	3200
Azerbaycan	-	-	590	400	610	1270	4800	5330
Gürcistan	-	-	540	540	750	1360	2530	2690
İran	2220	2450	-	1250	1630	2550	4520	-
Türkiye	1850	2300	3140	2830	4170	6480	9060	9890
Askeri Harcamalar (GDP %)								
Ermenistan	-	-	2,1	4,1	3,6	2,9	4,2	4,5
Azerbaycan	-	-	4,8	2,7	2,3	2,3	3,3	2,9
Gürcistan	-	-	-	-	0,6	3,3	5,6	3,9
İran	-	2,0	1,5	1,8	3,7	3,5	-	-
Türkiye	-	3,5	3,9	3,9	3,7	2,5	2,7	2,4
Dış Borç Stokları, Toplam (ABD \$)(.000)								
Ermenistan	-	-	133.923	370.657	916.403	1.842.267	4.885.543	6.102.911
Azerbaycan	-	-	35.540	320.987	1.384.357	1.940.879	4.531.492	6.973.604
Gürcistan	-	-	558.987	1.240.357	1.637.950	1.908.737	8.270.421	9.237.646
İran	4.500.432	9.020.469	23.502.325	21.564.992	7.716.777	21.879.467	13.463.652	12.569.659
Türkiye	19.131.091	49.424.156	68.604.754	73.781.102	116.646.373	168.817.864	271.224.578	293.872.399

Kaynak: Dünya Bankası(World Development Indicators-2011)

3. Ermenistan Açısından Türkiye'nin Önemi

Ermenistan'la ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye'den çok Ermenistan için önem arz etmektedir. Çünkü Türkiye Ermenistan için adeta bir dünyaya açılma yolu konumundadır. Hem tarihte yüzyıllarca Türklerle birlikte yaşamaları hem de ekonomik ve coğrafi açıdan dünyanın önemli bir gücü olan Türkiye ile iyi ilişki kurmaları Ermenistan'ı ve Ermenileri rahatlatacak bir durumdur. Bunun en açık göstergesi de yaklaşık 100 bin işsiz Ermeni'nin Türkiye'de çalışıyor olmasıdır. Diğer taraftan Ermenistan'ın Türkiye bağlantılı olarak Avrupa'ya açılması da daha kolay olacaktır.

Oysa Türkiye için Ermenistan pazarı dikkate alınmayacak kadar küçük bir pazardır. Yaşanan gelişmeler göstermektedir ki, gelecek uzun yıllarda bu iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin gelişmesi olanaklı gözükmemektedir. Çünkü Ermenistan hem Azerbaycan'ın topraklarının % 20'sinin işgal altında tutmaktadır hem de Türkiye'den toprak talebi, soykırım iddiası ve tazminat gibi talepleri bulunmaktadır. Bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye dış baskılara boyun eğerek kapıları açarsa; 1- Azerbaycan Türkiye ile olan ilişkilerini hemen kesecektir. 2- Azerbaycan-Rusya işbirliği dönemi başlayacaktır ki, bu ne ABD'nin ne Türkiye'nin ne de AB'nin istediği bir şey olur. 3- Bu gelişmelerden dolayı, Ermenistan sınır kapılarının açılmasıyla Türkiye'nin elde edeceği kazanımlar, kaybedeceklerinden çok az olacaktır. 4- Sorunlar halledilmeden kapıların açılması, Ermenistan'ın yanlış politikalarında ısrar etmesi için cesaretlenmesine sebep olacaktır. Çünkü Türkiye'nin şimdiye kadar uygulanan politikalara boğun eğdiği bundan sonra da kapıları kapatmayı göze alamayacağı gibi bir kanı oluşturacaktır.

Ancak, bu durum her iki ülkenin hiçbir şekilde ilişki kurmayacağı anlamına gelmemektedir. Diğer taraftan Türkiye Ermenistan

ekonomik ilişkilerinin ticari anlayışa göre değerlendirilemeyeceği de anlaşılmaktadır. Bu iki ülke ilişkilerinde tarihi, siyasi, sosyal ve iktisadi gerçeklerin birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu vardır. Aksi takdirde, özellikle sınır kapıları sorununda sadece ekonomik gerekçelerle olaya bakmak gelecek dönemlerde Türkiye'nin bölgedeki menfaatlerine önemli zarar verebilecektir.

4. Sınır Kapıları Sorunun Genel Analizi

Bilindiği gibi, Türk-Ermeni ilişkilerinde Azerbaycan'la da bağlantılı olarak sorunlar yaşanmaktadır. Sınır kapısına yönelik her olumsuz bakışın temel sebebi de bu sorunlardır. Bu sorunların çözülmesi durumunda, tarihte uzun yıllar Türklerle birlikte yaşamış ve Türkiye'nin sınır komşusu olan bu ülkenin öncelikle kendisinin büyük menfaatleri vardır.

Hiçbir denize bağlantısı olmayan Ermenistan'ın hem ekonomik hem de politik istikrarı için Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olması önem arz etmektedir. Ermenistan'ın Türkiye ile iyi ilişkiler kuramamasının ve sınır kapılarının kapalı olmasının temel üç sebebi vardır⁸:

- Hiçbir hakkı olmamasına rağmen, Türkiye'den toprak talebinde bulunması,
- Asılsız soykırım iddialarının sürekli gündeme getirilmesi ve
- Karabağ sorununun çözümünde uzlaşmaz bir çizgi izlemesi.

İşte Ermenilerin bu üç yanlış politikası Türkiye ve Azerbaycan ile normal diplomatik ilişkiler kurmasına engel olmuştur ve bu yüzden de sınır kapıları kapalı tutulmaktadır.

(8) KANTARCI, Şenol (2002), Kamer KASIM, İbrahim KAYA, Sedat LAÇİNER, Ermeni Sorunu El Kitabı, SAEMK (Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi) ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s.120.

Aslında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan sorunların kaynağının bugün Ermenistan'da oturan Ermenilerin olmadığı, asıl kaynağın tarihi süreç içerisinde ABD'ye ve diğer gelişmiş ülkelere yerleşen ve bu ülkelerde etkin hale gelen Ermeni diasporasıdır denilebilir. Konuyla ilgili birçok araştırma yapan Şenol Kantarcı'nın bu konudaki tespiti aynen şöyledir: "Bugün Fransa'nın (sözde) soykırımı kabul etmesi, yarın diğer Avrupa ülkelerinin haçlı zihniyetiyle gündemlerine getirecekleri karar tasarısını ABD'nin henüz kabul etmemesinin altında, şimdilik bölgedeki çıkarlarının yattığının, unutulmaması gereken bir gerçek olduğu kabul edilmelidir. Planlı bir şekilde Kongresi'nde sürüncemede bırakması da, "bölgede güçlenmesi istenmeyen Türkiye'ye karşı yapılması düşünülen yaptırımlarda kullanılacak bir koz olarak" tutulması olarak değerlendirilmelidir"⁹. Bu nedenle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesini ya da sınır kapılarının açılması incelenir ve değerlendirilirken, işin ekonomik boyutunun dışında mutlaka uluslararası siyasi boyut ve çıkarlarında hesaba katılması gerekmektedir. Aksi takdirde, yanlış sonuçlara gitmek çok muhtemeldir. Bütün bunlar, dışarıya da bağlı olarak Ermenistan'ın Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı üstte de belirtilen yanlış politikalar uyguladığını göstermektedir. Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi için de Ermenistan'ın bu politikaları terk etmesi ve normal komşuluk ilişkilerine dönmesi gerekir. Aksi takdirde, çözüm zorlaşır.

Türkiye'de, Ermenistan ile ilişkilerin analizi çalışmalarının 1970'li yıllardan sonra yoğunlaştığı görülmektedir. Tarihi olaylara bağlı olarak yapılan bu değerlendirmelerde Türkiye'nin geç kaldığı ve yaşanan olaylardaki haklılığını dünya kamuoyuna tam anlatamadığı anlaşılmaktadır. Oysa Ermenistan diasporası bu çalışmalarını 1920'li yıllardan bu yana yapmış ve Türkiye'ye yönelik takındığı politikalarla dünya kamuoyunun dikkatini sürekli kendisine çekerek bir nevi varlığını

buna bağlamıştır. 1991 yılında SSCB dağılınca, bu politikasına daha da hız vermiştir. Çünkü hem ekonomik hem de coğrafi açıdan son derece muhtaç bir konumda olmuştur. Bu durumdan kurtulmanın ya da yaşamının yolu ise dış desteğe bağlı olmuş, bunun için de kullanılacak en etkin politika ise Türkiye üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

5. Türkiye'de Sınır Kapılarının Açılmasını İsteyenler ve İstemeyenlerin Temel Gerekçeleri

Ermenistan ile sınır komşusu olan Kars ve Iğdır illerinde ticaret meşgul olan esnaflarla yapılan bir saha araştırmasından elde edilen temel verilere göre¹⁰, Sınır kapılarının açılmasını isteyenlerin temel düşünceleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- Ticaretle diğer ilişkiler ayrı tutulmalıdır.
- Bizim satmadığımız malları İran ve Gürcistan gibi ülkeler bizden alıp satarak kâr elde etmektedirler.
- Bu kapı açılırsa Türkiye büyük kazanç elde edecektir.

Görüldüğü gibi Ermenistan kapısının açılmasını isteyenlerin temel gerekçelerinin ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, uzun dönemli bir perspektifle bakıldığında ve tarihi olaylar da dikkate alındığında, konunun ekonomik gerekçelerinin dışında da sebepleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Ermenistan sınır kapısının açılmasını istemeyenlerin temel gerekçeleri yol gösterici niteliktedir. Ermenistan Sınır kapısının açılmasını istemeyenler ise temelde şu düşünceleri ön plana çıkarmaktadırlar.

- Türkiye'nin Ermenistan sınır kapısını açarsa, Azerbaycan'ı kaybeder.

(9) KANTARCI, Şenol (2004), Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, Aktüel Yayınları, İstanbul, s.361.

(10) Karabulut, Kerem ve diğerleri, Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunsalı- Ekonomik Analiz- Nobel Yayınları, Ankara, 2011, ss. 26-28.

- Ermenilerin Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı yürüttükleri yanlış politikalar devam etmektedir.
- Türkiye için Ermenistan pazarı dikkate alınacak büyüklükte bir Pazar değildir.

Görüldüğü gibi, ortaya çıkan sonuçlara göre, Ermenistan sınır kapısının açılmasını istemeyenlerin gerekçeleri, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı uyguladığı üstte belirtilen yanlış politikalar ve Türkiye'nin de bunlardan vazgeçmesi gerektiğini sürekli bu ülkeye ilettiği, Azerbaycan toprağını işgal etme, Türkiye'den toprak talep etme gibi konularla ilgilidir. Yine, sınırın açılmasını istemeyenlerin önemli vurgularından birisi, Ermenistan'ın ekonomik önemsizliğidir. Diğer bir anlatımla, bu gruptaki cevaplayıcılar açısından, ekonomik gerekçeler dışındaki sebepler ön plana çıkmaktadır denilebilir.

Türkiye'de özellikle Kars ve Iğdır gibi sınır illerinde Türkiye'nin Azerbaycan'dan bağımsız olarak sınır kapılarını açmasını ve Ermenistan ile ilişki kurulmasını isteyenlerin temel gerekçeleri ekonomiktir ve Türkiye'nin ve bölgenin kazançlı çıkacağını savunmaktadırlar. Bu grubun temel yanlışlarını aşağıda üç maddeyle özetlemek mümkündür.

- 1991 sonrası dönemde Nahçıvan ile yaşanan sınır ticaretinde önemli kazanımlar elde edildi. Bu durumun, Ermenistan sınır kapısının açılmasında da yaşanacağı düşünülmüş olabilir. Oysa 2002'den beri sınır ticareti kaldırılmıştır. Ayrıca, Nahçıvan ile olan ticarete petrol varken, Ermenistan ile olması istenen ticarete buda yoktur.
- Sınır kapısının açılması yönündeki istekliliği artırma yönündeki çalışma ve propagandaların da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü; Türkiye'nin devlet politikasının aksine bazı kişi ve kuruluşların rant elde etme ya da bilinçsizce sınır kapılarının açılması yönünde lobi çalışmaları yaptığı bilinmektedir.

- Tarih, siyaset ve bölgesel gelişmelerden haberdar olmamanın sonucu da olabilir. Yani düz ekonomik bakışın bir sonucu olabilir.

6. Türkiye-Ermenistan sınır Kapılarının Açılmasının Kazanç ve Kayıpları Neler Olabilir?

Bu konuyu etkili değerlendirmek için Ermenistan'ın başlıca ticari partnerlerinin kimler olduğunu ve bu partnerlerin Ermenistan dış ticaretindeki tuttuğu payları bilmekte yarar vardır. Böylece iyimser bir değerlendirmeyle Türkiye'nin ticaret potansiyelini ve kayıplarını tahmin etmek kolaylaşacaktır.

Tablo 2: Ermenistan'ın Ticaret Partnerlerinin Dağılımı (2003-2012).

ÜLKELER	2003		2012	
	İbracat (%)	İthalat (%)	İbracat (%)	İthalat (%)
Belçika	18,5	12,1	8,9	9,0
İngiltere	17,0	-	-	-
İsrail	13,0	9,3	-	-
Rusya	11,6	14,2	19,6	20,0
İran	8,0	9,2	6,9	6,5
ABD	6,3	9,9	6,1	6,1
Almanya	5,1	7,0	10,7	11,0
İtalya	-	4,9	-	-
Bulgaristan	-	-	9,1	9,0
Hollanda	-	-	5,6	5,6
Kanada	-	-	6,0	5,9
Gürcistan	-	-	5,7	5,6
İsviçre	-	-	5,0	5,2
Türkiye	-	-	-	-
Diğerleri	20,5	33,4	16,4	16,1
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (Giriş: 08.09.2014)

Tabloya göre, 2003 ile 2012 arasında Ermenistan'ın ticari partnerlerinde ciddi değişim yaşanmıştır. Örneğin yapılan ihracatta 2003 yılında Belçika birinci sıradayken, 2012 yılında Rusya birinci sıraya çıkmıştır. Yapılan ithalatta ise Rusya hem 2003 hem de 2012 yılında birinci sıradadır. Yine 2012 yılında yapılan ithalatta Rusya ve İran dışında diğer ülkelerin tamamı değişmiştir. Bu durum, Er-

menistan'da bir eksen kayması olduğu ve bu kaymanın daha çok yakın ülkelere ve doğuya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda temel etkileyici ülkenin ise Rusya olduğu düşünülebilir.

Şimdi üstteki ticari partnerlik oranlarına göre sınır kapılarının açılması durumunda Türkiye'nin ne kadarlık bir ticari potansiyeli ve karı olabileceğini hesaplamak mümkündür: 2013 yılı tahmini verilere göre, Ermenistan'ın ihracatı 1 milyar 653 milyon dolar, ithalatı ise 3 milyar 459 milyon dolardır¹¹. Buna göre şöyle bir düşünce geliştirilebilir. Varsayalım ki Türkiye sınır kapılarını açtı. Ermenistan Türkiye'den ne kadar ithalat yapacak ve ne kadar Türkiye'ye ihracat yapacaktır? Bunun için alınabilecek en iyi örnek İran'dır. Çünkü İran Türkiye'den 1-2 milyonluk nüfus fazlalığına sahip bir ülke ve coğrafyası Türkiye'nin iki katından biraz daha büyük bir ülkedir. Yine Türkiye gibi Ermenistan'ın sınır komşusu ve siyasi ilişkileri en iyi olan ülkelerden biridir. Bu bakışla Ermenistan'ın Türkiye ile olacak ihracat ve ithalat oranlarını İran'ınki ile aynı oranlar olarak alalım. Yani Ermenistan toplam ihracatının % 6,9'unu ve toplam ithalatının da % 6,5'ini Türkiye'den yapıyor olsun. Buna göre şu hesaplamayı yapalım: Ermenistan'ın Türkiye'ye toplam ihracatı: $1.653.000.000 \$ \times \%6,9 = 114.057.000 \$$ olacaktır. Ermenistan'ın Türkiye'den toplam ithalatı ise: $3.459.000.000 \$ \times \%6,5 = 224.835.000 \$$ olacaktır. Demek ki en iyimser bakışla sınır kapıları açılırsa ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri düzelirse bu ülke ile Türkiye'nin toplam ticaret hacmi yaklaşık 330 milyon dolar olacaktır. Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin 2014 sonu itibarıyla yaklaşık 450 milyar dolar olacağı varsayıldığında bu rakamın ne kadar küçük kaldığı kolay anlaşılacaktır. Ayrıca, Türkiye'nin kazancı; yaklaşık 225 milyon dolarlık yapacağı ihracattan % 30 net kazanç hesabıyla (ticarete ortalama kar oranı % 25-30'dur) toplam 67,5 milyon dolar olur. Türkiye'nin bu ülkeden yapacağı ithalat

da hesaba katıldığında aslında Türkiye'nin, dikkate alınabilecek anlamlı bir kazancının olmayacağı ortaya çıkmaktadır.

Üstte yapılan Türkiye ile Ermenistan dış ticaret kazancına karşılık, kapıların açılması durumunda ne gibi ekonomik ve siyasi kayıplar söz konusu olabilecektir?

- Azerbaycan ile ilişkileri zarar görür. Bunu hem Türkiye hem de Azerbaycan İstemez.
- Azerbaycan farklı arayışlar içine girer, bu ne ABD'nin ne AB'nin ne de Türkiye'nin istediği bir şey olur.
- Türkiye bölgedeki geleceğini kaybeder.
- Ermenistan'ın isteklerine boyun eğmek zorun da kalır.
- Türkiye'nin şimdiye kadar uygulanan politikalara boğun eğdiği bundan sonra da kapıları kapatmayı göze alamayacağı gibi bir kanı oluşur.
- Kendi içindeki istikrarsızlıkların artmasına sebep olabilir.
- Diğer Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri nezdinde itibar kaybeder ve bunun ekonomik değeri, milyarlarca dolar olur.
- En basit hesapla, 225 milyon dolarlık Ermenistan'a yapılacak ihracat uğruna 2013 yılı TÜİK verilerine göre yaklaşık 3 milyar dolarlık Azerbaycan'a yapılan ihracattan olunulur ki, bu sadece görünen basit ekonomik kayıp olur. Çünkü Türkiye'nin Ermenistan sorununda Azerbaycansız bir çözümü hedeflemesi, Azerbaycan ile ilişkilerin tamiri zor bir şekilde bozulması sonucu doğuracağı, yapılan saha araştırmalarında ve yüz yüze görüşmelerde net bir şekilde anlaşılmaktadır.

(11) <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (Giriş: 08.09.2014)

7. Türkiye ve Azerbaycan'ın İşbirliği Yapması ve Ermenistan Sorununa Yaklaşımları Nasıl olmalıdır?

Türkiye Ermenistan sınır kapılarını açmamalıdır. Çünkü sınır kapıları, siyasi, tarihi, Karabağ sorunu ve ekonomik nedenlere bağlı olarak kapatılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, bu sorunlar çözülmeden kapıları açmak hem Türkiye'ye hem de Azerbaycan'a zarar verecek niteliktedir. Ayrıca, Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik asılsız iddiaları ve Azerbaycan topraklarını işgali devam etmektedir.

Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasi işbirliğini mevcut durumun çok daha ilerisine taşıması bölgesel barışa ve Ermenistan ile yaşanan sorunların çözümüne katkı yapacak niteliktedir. Çünkü Ermenistan coğrafi konum ve ekonomik özellikler itibarıyla Türkiye'ye muhtaç konumdadır. Ayrıca, Ermenistan pazarı Türkiye için çok önemsiz bir pazardır. Türkiye-Ermenistan dış ticaret hacmi iyimser bakışla 200 milyon dolardır. Bu rakam Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminin %0,05'i kadardır. Türkiye ve Azerbaycan'ın işbirliklerini bozacak yanlış bir adım her iki ülke için de telafisi zor olan olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bu nedenle, Ermenistan sorunu konusunda;

- Mevcut koşullarda Türkiye sınır kapılarını açmamalıdır.
- Ermenistan'ın asılsız iddialarından vazgeçmesi ve Azerbaycan topraklarını terk etmesi koşuluyla sınır kapılarının açılacağı hem Türkiye hem de Azerbaycan tarafından vurgulanmalıdır.
- Sınır kapısının kapalı olması, diğer sorunların çözümüne hizmet eder. Eğer kapı açılırsa, diğer sorunlar (tarihi, siyasi) ve Karabağ sorunu çözülemez. Şeklinde bir anlayışın kabul edilmesi gerekmektedir. Türkiye devletinin genel politikasının da bu yönde olduğu anlaşılmaktadır.

- Ermenistan sorunu Türkiye ve Azerbaycan'ın ortaklığıyla gerçekleştirilen ciddi projeler ve çalışmalarla dünya kamuoyuna anlatılmalıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ile Ermenistan arasında tarihin belli dönemlerindeki sıkı bağlılığa rağmen, süreç içerisinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak düşmanlık derecesinde bir ilişki kopukluğu yaşanmıştır. 1915'te savaş koşullarında yaşanan karşılıklı çatışmalardan sonra ilişkiler bozulmuş ve bir daha düzeltilememiştir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla tekrar sosyo-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi olanağı doğmasına rağmen, Ermenistan'ın toprak ve tazminat talebi, soykırım iddiası ve Azerbaycan topraklarını işgal etmesi gibi gelişmeler bu fırsatı vermemiştir. Bu doğrultuda, sınır kapıları açılmamış ve ticari ilişkiler gelişmemiştir.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır kapılarının kapalı olması sorununa sadece ekonomik bakışla bakılmaması gerekmektedir ki Türk devletinin uyguladığı politikanın da bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan saha araştırmalarının temel sonuçlarına göre anlaşılmaktadır ki; Ermenistan ile olan sınır kapılarının (Doğu Kapı ve Alican) şimdiye kadar kapalı olması, siyasi nedenlere, tarihi nedenlere, Karabağ sorununa ve ekonomik nedenlere bağlıdır. Bu nedenle sınır kapıları sorunu sadece ekonomik bakışla değerlendirilemez. Yine yapılan araştırmalarda sınır kapılarının açılmasını isteme daha çok ekonomik ağırlıklıdır ki, bu düşünce tek başına yetersiz kalmaktadır. Ancak halk bazında genel siyasi politikalara göre yapılan araştırmalarda, halkın % 90 oranında sınır kapılarının açılmasına karşı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Ermenistan sınır kapılarının değerlendirilmesinde, Azerbaycan'ın da göz ardı edilemeyeceği veya Azerbaycan'sız bir Ermenistan politikasının Türkiye'nin menfaatlerine zarar vereceği anlaşılmaktadır. Bu

nedenle, Türkiye'nin Ermenistan konusunda atacağı adımların, şimdiye kadar olduğu gibi hem kendi menfaatlerini koruyucu hem de Azerbaycan'ı incitmeyecek özellikte olma zorunluluğunda olduğunu söylemek mümkündür. Aksi takdirde, Türkiye'ye zarar verebilecek bir potansiyel olan bu ülkeye farkında olunmadan kolaylık sağlanmış olur hem de Türkiye'nin uzun dönemli menfaatleri zarar görmüş olur. Bu doğrultuda atılacak adımlarda şu hususlar Türkiye açısından önemsenmelidir:

Ermenistan sınır kapıları, siyasi, tarihi, Karabağ sorunu ve ekonomik nedenlere bağlı olarak kapatılmak zorunda kalmıldığı için yapılan programlar ve çalışmalar hep çok yönlü olmalıdır.

Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik asılsız iddiaları ve Azerbaycan topraklarını işgali devam ettiği sürece sınır kapıları açılmamalıdır.

Ermenistan coğrafi konum ve ekonomik özellikler itibarıyla Türkiye'ye muhtaç konumdadır. Bu nedenle Türkiye ilk adımları atarak Ermenileri cesaretlendirecek faaliyetlerden kaçınılmalıdır.

Türkiye'nin sınır kapılarını açması Karabağ sorunun çözümünü daha da zorlaştırabilir. Çünkü ekonomik güç kazanacak Ermenistan yönetimi diasporanın desteğini de alarak bölgedeki bütün iddia ve uygulamalarında haklı olabileceğini düşünebilecektir. Böylece sınır kapılarını açarak ticaretin her koşulda diğer sorunların çözümünü kolaylaştıracağı yönündeki iddiaların yanlışlığı anlaşılmalıdır. Bunun olabilmesi için belli koşullarında gerçekleşmesinin gerekliliği bilinmelidir.

Ermenistan pazarı Türkiye için çok önemsiz bir pazardır. Bu nedenle, ekonomik kazanım için çok daha güçlü ve büyük pazarlar olan İran, Irak, Suriye, Azerbaycan

ve diğer komşu ülkelere yönelik çalışmalar yoğunlaştırılmalıdır. Sınır kapıları konusunda Türkiye'deki her etnik grubu doğru bilinçlendirecek çalışma ve uygulamalar yapılmalıdır. Çünkü Türkiye'deki bazı etnik grupların kapıların açılması yönünde bilinçsizce ya da kasti olarak devlet menfaatlerine zarar verecek şekilde çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Yine Türkiye'de yaşayan Ermeni kökenli Türk vatandaşlarına da sorunun Ermenilik ya da dinle ilgili değil, diasporanın yaptığı yanlışlıklarla ilgili olduğu uygun kanallarla izah edilerek onların da her Türk vatandaşı gibi birinci sınıf vatandaş oldukları benimsenmelidir.

Kaynaklar

KANTARCI, Şenol (2003), "ABD-AB Kıskacında Türkiye- Ermenistan İlişkileri", ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, www.stradigma.com, Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi (Giriş: 14.09.2004).

KANTARCI, Şenol (2004), Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi, Aktüel Yayınları, İstanbul.

KARABULUT, K. (2005), Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret: Bir Alt Bölge Uygulaması, Atlas Yayın Dağıtım, İstanbul.

KARABULUT, Kerem (2000), "İğdir Ekonomisinin Gelişmesinde Ticaretin ve Özellikle Sınır Ticaretinin Yeri ve Önemi", İktisadi Araştırmalar Vakfı, İğdir İlinin Ekonomik Kalkınması Semineri, İğdir.

KARABULUT, Kerem, Dilek Özdemir, Fatma Pınar Eşsiz, Alper Yalçın, Serap Bedir (2011), Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Sorunsalı Ekonomik Analiz, Nobel Yayınları, Ankara.

LAÇİNER, Sedat (2002), "Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve İlişkilerde Ekonomik Boyut", Ermeni Araştırmaları, Sayı 6, Yaz.

ÖZBAY, Fatih (2011), Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), Rapor No: 25, İstanbul.

SELVİ, Haluk (2003), "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Geleceği", www.stradigma.com, Aylık Strateji ve Analiz e-Dergisi (Giriş: 14.09.2004).

World Bank (2011), World Development Indicators-2011.

<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/am.html> (Giriş: 08-09.09.2014).